

Arnold van Gemert – Γιάννης Μαυρομάτης

Η «Βουλή των πολιτικών» του Στέφανου Σαχλίκη και η (χειρόγραφη) παράδοσή του. Ταξίδια στον χώρο και τον χρόνο

ABSTRACT

The “Assembly of Whores” by Stephanos Sachlikes (c. 1331-post 1391) is preserved in all three manuscripts which transmit the works of the Cretan poet: a) the *Parisinus gr.* 2909 of the National Library of Paris (P), b) the *Neapolitanus gr.* III. A.a.9 of the National Library of Naples (N), c) the Greek manuscript H 405 of the Medical School of the University of Montpellier (*Montepessulanus* H 405). All three manuscripts are dated to the first half of the 16th century, almost a century and a half after the original composition of the work of Sachlikes.

The state of preservation of the “Assembly’s” text varies from manuscript to manuscript. P e.g. preserves 300 lines or halfines, M 269, whereas N only 190. Moreover, the problems resulting from the condition of the text are multiplied by the fact that lines extant in M and N are not always the same or placed in the same order as those of manuscript P. In the recent popularizing edition by Mavromates – Panagiotakes the “Assembly” numbers 346 verses.

Our paper attempts to elucidate the manner in which the “Assembly of the Whores” was composed as an oral poem around a nucleus of themes and developed during performances in Candia and other cities in Crete with a varying number of rhyming quatrains into a hilarious institutive meeting of the Candia whores’ guild. Its text was most likely disseminated throughout Crete, not only during Sachlikes’ lifetime, but also after his death, up until the time when his poems assumed their final form in the three extant manuscripts (P, N and M).

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Σαχλίκης, χειρόγραφη παράδοση, απαγγελίες, Χάνδακας, μεσαιωνική λογοτεχνία

Τα ποιήματα του Στέφανου Σαχλίκη (ο οποίος γεννήθηκε γύρω στα 1330-1331 και πέθανε λίγο μετά το 1391-1392) είναι ίσως από τα καλύτερα παραδείγματα των μεγάλων ταξιδιών μέσα στον χώρο και τον χρόνο που έπρεπε να περάσουν μεσαιωνικά λογοτεχνικά κείμενα για να φτάσουν στον σημερινό αναγνώστη. Σε γενικές γραμμές μπορεί κανείς να διακρίνει τις παρακάτω μετακινήσεις των συγκεκριμένων κειμένων.

Η σύνθεση των ποιημάτων του Σαχλίκη τοποθετείται στον Χάνδακα στα χρόνια 1370-1390. Σχεδόν ταυτόχρονα με τη σύνθεσή τους και έως τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα έγιναν ευρύτατα γνωστά στην Κρήτη με απαγγελίες ή και πιθανότατα με παραστάσεις. Ενάμιση περίπου αιώνα μετά τη σύνθεσή τους, στο πρώτο μισό του 16ου αι., τα ποιήματα αντιγράφηκαν χωρίς όμως να είμαστε βέβαιοι ότι η αντιγραφή έγινε στην Κρήτη ή από Κρητικό αντιγραφέα,

και παραδίδονται, όπως είναι γνωστό, από τρία χειρόγραφα, κανένα από τα οποία δεν περιέχει άλλα ποιήματα άμεσα συνδεδεμένα με την Κρήτη:¹

1. Το χειρόγραφο 2909 της συλλογής ελληνικών κωδίκων της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Παρισιού (P). Είναι γραμμένο από ένα πολύ έμπειρο χέρι και έχει χρονολογηθεί, πολύ πειστικά, στις αρχές του 16ου αιώνα, αφού το υδατόσημο χρονολογείται σύμφωνα με τον Χατζηγιακουμή στα 1522 (Χατζηγιακουμής 1977, 215).
2. Το χειρόγραφο III A.α 9 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Νεάπολης (N), το οποίο και αυτό είναι γραμμένο από ένα χέρι και χρονολογείται επίσης πειστικά στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα (Χατζηγιακουμής 1977, 44-46· Κεχαγιόγλου 1978, 11-13).
3. Το ποικίλης ύλης χειρόγραφο H 405 της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Μονπελιέ (M). Ο γραφέας των φύλλων του χειρογράφου στα οποία περιέχεται ο Σαχλίκης είναι, όπως αυτοπαρουσιάζεται στο τελευταίο φύλλο (154v), ο «*φρά Νοέλ δέ λά Μπρω, έκ τῆς Ροδῶν καθάλλαρεις*». Πρόκειται για τον ελληνομαθή Γάλλο Ιωαννίτη υπόπτη της Ρόδου Noël de la Broue, ο οποίος αντέγραψε τα φύλλα που περιέχουν τα κείμενα του Σαχλίκη ίσως στον Χάνδακα μετά το 1522, δηλαδή μετά την άλωση της Ρόδου από τους Τούρκους (Παναγιωτάκης 1987, 8-10· van Gemert 2005, 413-414).

Η διαδικασία έκδοσης των ποιημάτων του Σαχλίκη ξεκίνησε το 1871. Τη χρονιά αυτή ο Αιμίλιος Legrand εξέδωσε στο Παρίσι τις «Συμβουλές στον Φραντζισκή», στηριζόμενος σε ένα χειρόγραφο της βιβλιοθήκης του, χαμένο σήμερα, απόγραφο του παρισινού (Legrand 1871, 201-242).² Τρία χρόνια αργότερα ο Γουλιέλμος Wagner εξέδωσε στα *Carmina Graeca Medii Aevi*, που τυπώθηκαν το 1874 στη Λιψία, όλα τα κείμενα του Σαχλίκη που περιλαμβάνονται στα χειρόγραφα του Παρισιού και του Μονπελλιέ (Wagner 1874, 62-105).³ Το 1896 ο Συνόδης Παπαδημητρίου δημοσίευσε στην Οδησό ένα βιβλίο για τον Σαχλίκη, στο οποίο εκδίδονται για πρώτη φορά το αυτοβιογραφικό ποίημα του Κρητικού ποιητή «Αφήγησις παράξενος» και το άσεμνο «Καταλόγιν της Πόθας», τα οποία παραδίδονται σε μοναδική παράδοση στο χειρόγραφο της Νεάπολης (Paradimitriou 1896).⁴ Την προσπάθεια για την έκδοση κατά κώδικα των κειμένων του Σαχλίκη ολοκλήρωσε ο Mario Vitti, ο οποίος το 1960 εξέδωσε στο Ηράκλειο, στο περιοδικό *Κρητικά Χρονικά*, από το χειρόγραφο της Νεάπολης τις «Συμβουλές στον Φραντζισκή» (Vitti 1960, 173-200), που δεν είχε εκδώσει ο Παπαδημητρίου.⁵

¹ Για τη χειρόγραφη παράδοση βλ. Panajotakis 1987, 219-222, και Παναγιωτάκης 1987, 7-22. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης van Gemert 2005, 412-414 και Μαυρομάτης 2005, 449-451.

² Βλ. και ανατύπωση με νέα σελιδαρίθμηση και αναδιάταξη της εισαγωγής στο: *Collection de monuments pour servir à l'étude de la langue néo-hellénique*, τόμος 15, Παρίσι 1871: *Γραφαί και στίχοι και ερμηνείαι Στεφάνου του Σαχλίκη*, ποίημα ηθικόν νυν το πρώτον κατά το εν Παρισίοις χειρόγραφον εκδοθέν, ημέρα εννάτη του Μαρτίου 1871. Για το θέμα του χαμένου σήμερα χειρογράφου βλ. Παναγιωτάκης 1987, 45-57.

³ Πρόκειται για τις «Συμβουλές στον Φραντζισκή»: (α) τα νυκτογυρίσματα, (β) τα ζάρια και (γ) τις πολιτικές, «Περί φίλων» που παραδίδεται μόνο στο P, «Περί φυλακής», «Βουλή των πολιτικών» και «Γκιόστρα των πολιτικών».

⁴ Εκδίδονται επίσης και άλλα κείμενα του N («Περί φυλακής» και «Βουλή των πολιτικών»), όχι όμως οι «Συμβουλές στον Φραντζισκή».

⁵ Ο Luciani 1998, 77-94, δημοσίευσε στη Ρώμη το ποίημα του Σαχλίκη για τον προσωπικό του φυλακάτορα (αποτελείται από 41 συνοδικά στίχους), το οποίο απαντά και στα τρία χειρόγραφα. Πέντε χρόνια αργότερα ο ίδιος μελετητής (Luciani, 2003, 85-169) εξέδωσε επίσης στη Ρώμη και με ιταλική μετάφραση από το χειρόγραφο της Νεάπολης το ποίημα «Αφήγησις παράξενος».

Τελευταίο σταθμό της εκδοτικής ιστορίας του Σαχλίκη, προς μια οριστική έκδοση, αποτέλεσε η χρηστική έκδοση Μαυρομάτη – Παναγιωτάκη, που περιλαμβάνει το σύνολο των ποιημάτων του Κρητικού ποιητή με βάση τη σωζόμενη χειρόγραφη παράδοση σε ένα κείμενο κατά το δυνατόν έγκυρο, αξιόπιστο και κυρίως κατανοητό (Μαυρομάτης – Παναγιωτάκης 2015). Προς μια οριστική αποκατάσταση των ποιημάτων του Σαχλίκη ο Arnold van Gemert και ο Γιάννης Μαυρομάτης ετοιμάζουν και την επιστημονική/ συνοπτική έκδοσή τους (βλ. και van Gemert – Μαυρομάτης 2017).

Για τα χρόνια σύνθεσης του σώματος των σωζόμενων ποιημάτων του Σαχλίκη μάς ενημερώνει ο ίδιος ο ποιητής στο αυτοβιογραφικό του κείμενο «Αφήγησις παράξενος». Το ποίημα αυτό, καθώς και οι «Συμβουλές στον Φραντζισκή», και τα δύο μεγάλα ποιήματα συνθεμένα στον ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο με ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία, πρέπει να είναι τα νεότερα και να χρονολογούνται γύρω στα 1390. Χρονολογικά παλαιότερα ($\pm$ 1370;) είναι τα ποιήματα που σχετίζονται με τη φυλάκιση του Σαχλίκη, χωρίς όμως να είμαστε σε θέση να προδιορίσουμε όχι μόνο τη σειρά με την οποία έχουν γραφτεί αλλά ούτε αν όλα πράγματι γράφτηκαν όσο ο ποιητής βρισκόταν στη φυλακή, μολονότι ο ίδιος τα συσχετίζει ρητά με τη συγκεκριμένη περίοδο της φυλάκισής του.⁶ Όλα αυτά τα ποιήματα δείχνουν τη σταδιακή εξέλιξη από τον ανομοιοκατάληκτο ιαμβικό δεκαπεντασύλλαβο στίχο, στον οποίο είναι γραμμένα το «Καταλόγιν της Πόθας», το «Περί φίλων» και το «Περί φυλακής», στην πολύστιχη ομοιοκαταληξία, δηλαδή στα ομοιοκατάληκτα τετράστιχα της «Βουλής των πολιτικών».

Το τελευταίο αυτό ποιητικό δημιούργημα του Σαχλίκη, η «Βουλή των πολιτικών», αποτελείται, όπως και το «Περί φυλακής» και οι «Συμβουλές στον Φραντζισκή», από τρεις ενότητες:

- γενική Εισαγωγή στην οποία ο αφηγητής παρουσιάζει τους λόγους που τον οδήγησαν στη φυλακή, καθώς και τα βάσανα/πόνους που υφίσταται ως φυλακισμένος. Αποτελεί μετάβαση/γέφυρα που οδηγεί τον ακροατή από τη φυλακή στο κεντρικό μέρος της Βουλής·
- την καθαυτή Βουλή/Συνέλευση των «πολιτικών» με «τις κωμικά αρειμάνιες εισόδους», των οποίων σκοπός είναι η ίδρυση μιας επαγγελματικής οργάνωσης/ συντεχνίας·
- και το κονταροκτύπημα των εύθυμων κυριών του Χάνδακα με την ευκαιρία της ιδρυτικής γιορτής τους.

Για το σύνολο του ποιητικού έργου του Σαχλίκη και ειδικά για τη «Βουλή των πολιτικών», που μας ενδιαφέρει περισσότερο εδώ, μπορούμε να διακρίνουμε για τη συγγραφή και παράδοσή τους δύο περιόδους που παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η πρώτη αρχίζει από τα χρόνια ανάμεσα στην αρχική συγγραφή του έργου ($\pm$ 1370) και την οριστική συγκέντρωση των ποιημάτων σε ενιαία συλλογή ($\pm$ 1390), και η δεύτερη που διαρκεί 130 με 150 χρόνια, δηλαδή από το 1390 περίπου ως την καταγραφή και γραπτή παγιοποίησή τους στα τρία σωζόμενα χειρόγραφα, κατά τη διάρκεια της οποίας το κείμενο του Σαχλίκη υπέστη μεγάλες φθορές, και κυρίως η Βουλή, της οποίας η κατάσταση του κειμένου «μπορεί αδίστακτα να χαρακτηριστεί απελπιστική» (Παναγιωτάκης 1987, 21) για όποιον θελήσει να αποκαταστήσει με βάση όλα τα στοιχεία το κείμενο του ίδιου του Σαχλίκη.

⁶ Σαχλίκης, «Αφήγησις παράξενος», 101· *Καὶ τὰ ἔγραψα εἰς τὴν φυλακὴν διὰ τὰς ἀρχιμαυλίστρεις.*

Ειδικότερα για το τμήμα και των τριών χειρογράφων, όπου σώζεται η «Βουλή των πολιτικών», πρέπει να σημειωθούν συνοπτικά και τα εξής:

- Το χειρόγραφο του Παρισίου (P)⁷ δίνει γενικά ένα αξιόπιστο κείμενο της Βουλής με λογική δομή και σε γλώσσα κάπως αρχαϊστική. Αριθμεί συνολικά 338 στίχους. Συγκεκριμένα η Εισαγωγή αποτελείται από 62 στίχους, το κεντρικό μέρος της Βουλής από 238 και το κονταροκτύπημα από 38.
- Το χειρόγραφο του Μονπελλιέ (M),⁸ το οποίο, όπως είπαμε, έχει καταγραφεί ή αντιγραφεί στην Κρήτη, περιέχει ίσως μια μορφή του κειμένου, όπως είχε διαμορφωθεί ύστερα από 150 χρόνια κυκλοφορίας στην Κρήτη (Παναγιωτάκης 1987, 8-10). Αριθμεί συνολικά 306 στίχους ή υπολείμματα στίχων: η Εισαγωγή αποτελείται από 68 στίχους, το κυρίως μέρος της Βουλής από 226 στίχους ή υπολείμματα στίχων και το κονταροκτύπημα μόνο από 12.
- Το χειρόγραφο της Νεάπολης (N)⁹ παραδίδει περισσότερα έργα του Σαχλίκη από τα άλλα δύο χειρόγραφα, όμως σε μια μεταγενέστερη μορφή του κειμένου και σε γλώσσα πιο ιδιωματική. Ο γραφέας του έχει την τάση να συντομεύει όλα τα κείμενα. Επίσης καταργεί συχνά την ομοιοκαταληξία είτε αλλάζοντας την ομοιοκαταληκτούσα λέξη είτε παραλείποντας τον δεύτερο στίχο. Η Βουλή στο χφ N αριθμεί μόνο 189 στίχους ή υπολείμματα στίχων. Η Εισαγωγή αποτελείται από 67 στίχους, το κεντρικό μέρος της Βουλής από 122, δηλαδή το μισό της έκτασης που έχει το P, ενώ δεν σώζονται ίχνη της Γκιόστρας. Αντίθετα σώζεται στο τέλος της Βουλής, και σε μοναδική παράδοση, το ανομοιοκατάληκτο ποίημα το «Καταλόγιν της Πόθας», ένα από τα πιο τολμηρά κείμενα της λογοτεχνίας μας, ειδικά για την περίοδο αυτή, το οποίο αριθμεί 97 στίχους.

Δεν θα μας απασχολήσει το πρόβλημα της έκδοσης και αποκατάστασης της «Βουλής των πολιτικών», δηλαδή πώς ανασυγκροτείται στην πρόσφατη χρηστική έκδοση (Μαυρομάτης – Παναγιωτάκης 2015, 140-153) ένα κείμενο το οποίο παρουσιάζει πολλές αποκλίσεις από χειρόγραφο σε χειρόγραφο, ούτε βέβαια ο τρόπος εργασίας στην επιστημονική / κριτική έκδοση που ετοιμάζεται ώστε να φθάσουμε κάποτε, αν είναι δυνατόν, «στην ανασυγκρότηση ενός κειμένου που να προσεγγίζει το κείμενο του Σαχλίκη, ακέραιο και στην αρχική μορφή του», δηλαδή στην ενδεχομένως κριτική αποκατάσταση ενός κοινού αρχέτυπου των τριών χειρογράφων.

Αυτό που μας ενδιαφέρει είναι να δείξουμε με ποιον τρόπο πιθανότατα «ταξίδευε» η «Βουλή των πολιτικών» στην Κρήτη, όχι μόνο όσο ακόμα ζούσε ο Σαχλίκης αλλά και μετά τον θάνατό του έως τη στιγμή που τα ποιήματά του πήραν στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα τις οριστικές τους μορφές και στα τρία σωζόμενα χειρόγραφα (P, N και M). Διαφωτιστική από την άποψη αυτή είναι η δική του μεταγενέστερη προσθήκη στο τέλος της Βουλής, όπου ο ίδιος ο ποιητής λέει και κάτι που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον από τη στιγμή που γνωρίζουμε ότι, όπως συνέβαινε συχνά εκείνη την εποχή, κείμενα με όμοιο ή παρεμφερές περιεχόμενο διαβάζονταν ή απαγγέλλονταν από ένα πρόσωπο μπροστά σε ακροατήριο:

⁷ Το P περιλαμβάνει: «Περί φίλων», «Περί φυλακής» 1-3, «Βουλή των πολιτικών» 1-3 και «Συμβουλές στον Φραντζισκή» 1-3.

⁸ Το M περιλαμβάνει: «Περί φυλακής» 1-3, «Βουλή των πολιτικών» 1-3 και «Συμβουλές στον Φραντζισκή» 1-3.

⁹ Το N περιλαμβάνει: «Αφήγησις παράξενος» (αναγγέλλει το «Περί φίλων»), «Περί φυλακής» 1-3, «Βουλή των πολιτικών» 1-2 (χωρίς την «Γκιόστρα των πολιτικών»), «Καταλόγιν της Πόθας» και «Συμβουλές στον Φραντζισκή» 1-3.

*Καὶ δι' αὐτὸ τούτην τὴν βουλὴν τὴν μέ' π'εν ἔγραψά την,
 στὸ Ρέθυμνος κι εἰς τὰ Χανιά παντοῦ ἔκουδούνισά την
 κι ἐγὼ τὴν Κουταγιώταιναν παντοῦ ἔμαντάτεψά την
 καὶ τὴν βουλὴν τῶν πολιτικῶν παντοῦ ἐδιαλάλησά την.*

343-346

Φαίνεται ότι ο ίδιος ο Σαχλίκης απάγγειλε /τραγουδῆσε το συγκεκριμένο κείμενο στο Ρέθυμνο και τα Χανιά. Και υπαινίσσεται ότι, προτού τολμήσει αυτή την παρουσίαση σε πόλεις της Κρήτης, πραγματοποίησε πρώτα δοκιμαστικές απαγγελίες, στην παλιά «λότζα» υποθέτουμε του Χάνδακα, όπου ως γνήσιος ριμαδόρος performer αυτοσχεδιάζοντας, άλλαζε τα κείμενά του ανάλογα όχι μόνο με τις αντιδράσεις αλλά και με την επιτυχία που είχαν οι ρίμες του στο κοινό.¹⁰ Σε αντίθεση με τους προφορικούς ποιητάρηδες, αν επιτρέπεται να δανειστούμε έναν όρο από την Κύπρο, ο Σαχλίκης πρώτος εφάρμοσε στις απαγγελίες αυτές την πολύστιχη ομοιοκαταληξία, πράγμα που συνέβαλε αποφασιστικά στην επιτυχία του και στη διάδοση που είχε αμέσως η Βουλή.¹¹

Με βάση τη χειρόγραφο παράδοση πρέπει να φανταστούμε πως η πλοκή και η σειρά των επεισοδίων ήταν σταθερή: Πρώτα ο σκοπός της συνεδρίας/συνέλευσης των πολιτικών του Χάνδακα και η πανηγυρική άφιξή τους. Ακολουθούν η εκλογή της «πριόρας», της Κουταγιώταινας ως καπετάνιου, η προγραμματική δήλωση και η γιορτινή πορεία, το πλούσιο πρωινό και οι προετοιμασίες για την επίσκεψη στον Δούκα με το αίτημά τους, ο όρκος υπακοής όλων των πολιτικών και η απόρριψη της πρότασης από την Αφεντία, καθώς και η απόφαση των πολιτικών να εκδικηθούν. Στον επίλογο ο ποιητής διατυπώνει το δίδαγμά του και αναφέρει την προφορική διάδοση του κειμένου.

Αυτά τα βασικά θέματα της κυρίως Βουλής ο Σαχλίκης μπορούσε να τα αναπτύξει και διακοσμήσει με όσα πολύστιχα στολίδια ήθελε. Η Βουλή μάλλον δεν είχε ούτε στον Χάνδακα ακόμα πάγια μορφή. Ποίκιλλε από απαγγελία σε απαγγελία, αλλά τα πετυχημένα τετράστιχα και οι χτυπητές πολύστιχες ρίμες έμειναν. Γυναικεία ονόματα σε άλλα σημεία του στίχου μπορούσε να αλλάξει ανάλογα και με τον τόπο και τον χώρο της απαγγελίας. Και τα ονόματα αυτά παρουσιάζουν ενδιαφέρον πώς διαμορφώνονται και στα τρία χειρόγραφα, αφού πολλά δεν ταυτίζονται, αλλά διαφοροποιούνται σε μεγάλο βαθμό από χειρόγραφο σε χειρόγραφο.

Οι απαγγελίες του Σαχλίκη στο Ρέθυμνο και τα Χανιά πρέπει να του έδωσαν την ευκαιρία να προσθέσει στα κείμενά του και στοιχεία από την τοπική επικαιρότητα, όπως δείγματος χάριν, γυναικεία ονόματα εύθυμων κυριών και από τις άλλες πόλεις της Κρήτης (λόγου χάρι η *Καλή η Χανιώτισσα* η οποία στο χειρόγραφο Ν είναι η *Καλή Καφάδαινα*), επιτυγχάνοντας έτσι επικαιροποίηση των ποιημάτων του. Επίσης και η ιδέα για τον άτυχο επίσκοπο:

¹⁰ Πρόκειται για παράδοση που έχει βαθιές ρίζες στο Βυζάντιο, της οποίας τώρα αρχίζει η διερεύνηση (βλ. Παραιογιαννου 2013, 103 και σημ. 42).

¹¹ Η διάδοση και η επιτυχία που είχαν η «Βουλή των πολιτικών» και το «Καταλόγι της Πόθας» στο κοινό ίσως να συνέβαλαν στην καθιέρωση του επιθέτου του Σαχλίκη ως παρατσούκλι για τολμηρούς, αθυρόστομους ριμαδόρους (πρβ. την παρόμοια τύχη του Πτωχοπρόδρομου). Δείγματος χάριν, στα μέσα του 15ου αι. κάποιος ψαράς, ο Γεώργιος Μακρυγένης επονομαζόμενος Σαχλίκης, κάτοικος του Ξώπορτου του Χάνδακος, απαντά σε δύο νοταριακές πράξεις: *Georgius Macrigeni dictus Saghlichi/Sachlichi* στη σειρά Notai di Candia 106, libro 16, s.n. v-r (20 Ιανουαρίου 1455) και Notai di Candia 279, φ. 230r (12 Φεβρουαρίου 1466).

*Ἡ Νικολέτα ἐπέσωσεν, ὅπου τὴν ἐκοιμήθην
ὁ ἄτυχος ὁ ἐπίσκοπος, κι ἐδὰ τὴν ἐνθυμήθην,
καὶ τὴν Χριστίαν ἔσυρνεν κι ἐλέγαν παραμύθιν
κι ἐλέγαν διὰ πολιτικές τὸ ποιὸς καὶ ποιὰ γαμήθην.*

188-191

φαίνεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τις δύο αὐτές πόλεις, ἀφοῦ στον Χάνδακα θα ἀνέφερε μάλλον τον ἀρχιεπίσκοπο.

Ὅσο ζούσε ο Σαχλίκης, δηλαδή ἀνάμεσα στην ἀρχική σύνθεση γύρω στα 1370 ἕως τον θάνατό του, δεν ἀποκλείεται νὰ κυκλοφορούσαν ἤδη διάφορες παραλλαγές της «Βουλῆς των πολιτικῶν» μαζί με ὀρισμένα ἄλλα ποιήματα/τραγούδια. Δεν πρέπει μάλιστα νὰ μας διαφεύγει καὶ το γεγονός ὅτι στα γνωστά χειρόγραφα του Σαχλίκη σώζονται τρεῖς διαφορετικές παραλλαγές της Βουλῆς. Ἀν περιοριστοῦμε μόνο στο κυρίως μέρος της Βουλῆς, το ὁποῖο ἀριθμεῖ, ὅπως εἶπαμε, στο Ρ 238, στο Μ 226 (πολλοὶ ἀπὸ τους ὁποῖους ἐπαναλαμβάνονται) καὶ στο Ν 122 στίχους, το Ρ ὄχι μόνο ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ ὀργανωμένα ὀμοιοκατάληκτα τετράστιχα σε ἀντίθεση με τα δύο ἄλλα χειρόγραφα (Ν καὶ Μ), ἀλλὰ καὶ το ἕνα τετράστιχο ἀκολουθεῖ το ἄλλο σχετικὰ ὀμαλά.

Δεν ἀποκλείεται βέβαια –καὶ μας φαίνεται κιόλας πολὺ πιθανό– ἡ «Βουλή των πολιτικῶν» με την «Γκιόστρα των πολιτικῶν», καθὼς καὶ το «Καταλόγιν της Πόθας», νὰ περιλήφθηκαν ἀπὸ ἄλλους πλανόδιους ριμαδόρους στο ρεπερτόριό τους, ἀπὸ τη στιγμή που καὶ ὁ ἴδιος ὁ ποιητὴς ἀφηγεῖται πως τα συγκεκριμένα κείμενα εἶχαν μεγάλη ἐπιτυχία στα παιδιὰ του σχολείου:

*Διὰ ἐκείνην τὴν πολιτικὴν στήν φυλακὴν μ' ἐβάλαν
καὶ ἀπῆτις μ' ἐρημάξασιν, τότε κοντὰ μ' ἐβγάλαν.
Καὶ τὰ ἔγραψα εἰς τὴν φυλακὴν διὰ τὲς ἀρχιμαυλίστρες
καὶ τὰ παιδιὰ τοῦ σκολειοῦ πολλὰ τὰ ἐτραγουδοῦσαν.*

«Αφήγησις παράξενος», 99-102

Τα κείμενα που συναποτελοῦν τη «Βουλή των πολιτικῶν» καὶ κυκλοφορούσαν προφορικὰ φαίνεται ὅτι εἶχαν την τύχη που ἐπεφύλαξε ὁ χρόνος καὶ σε ἄλλα κείμενα πλανόδιων ριμαδόρων. Ὡς προφορικὰ κείμενα δεν καταγράφηκαν ποτέ ἢ ἀν καταγράφηκαν, το ἐνδεχόμενο χειρόγραφο του ριμαδόρου ἢ ἐνός συλλέκτη δεν ἐφτάσε ποτέ στη Δύση. Γεγονός πάντως εἶναι ὅτι ἀπὸ την Κρήτη μὰς ἔχουν παραδοθεῖ πολὺ λίγα μικρὰ ποιήματα καὶ τραγούδια, τα ὁποῖα σώθηκαν ως συμπλήρωμα γιὰ νὰ καλύψουν ἕνα κενὸ μερικῶν φύλλων χειρογράφων.¹²

Απὸ τα κείμενα του Σαχλίκη σώθηκαν ἐπομένως μόνο ὅσα ἦταν ἐνσωματωμένα σε μια ἐπώνυμη συλλογή, δηλαδή μια συγκεντρωτικὴ ἐκδοσὴ του ἔργου του. Ἀψευδέστερος μάρτυρας εἶναι τα ἴδια τα χειρόγραφα. Ἡ σειρά με την ὁποῖα τα ποιήματά του ἔχουν καταγραφεί καὶ στα τρία χειρόγραφα εἶναι ἡ ἴδια καὶ ἴσως ἀντικαθρεφτίζει τη σειρά της καταγραφῆς τους σε κάποιον ἀρχέτυπο, που βρίσκεται πολὺ μακριὰ.

¹² Βλ. τα *Δημῶδη ποιήματα ἀγνώστου συγγραφέως* του Nearol. gr. II B 27 του Φαλιέρου καὶ της *Ριμάδας κόρης καὶ νιου*. Κρητικὴ ἴσως νὰ εἶναι καὶ ἡ παρόμοια μικρὴ συλλογὴ του Vind. theol. gr. 244, φφ. 324v-328v. Καὶ σε ἐκείνη βρίσκεται ἐνσωματωμένη ἡ *Ριμάδα κόρης καὶ νιου*. Χρῶστοῦμε δηλαδή τη διάσωση της *Ριμάδας* σε κρητικούς ριμαδόρους;

Μπορούμε ενδεχομένως να υποστηρίξουμε ότι προς το τέλος της ζωής του –υποθέτουμε γύρω στα 1390– ο ίδιος ο Σαχλίκης πρέπει να επιμελήθηκε αυτή την «έκδοση» των απάντων του με καινούργια σειρά, όπως συνάγουμε από το πληρέστερο χειρόγραφο της Νεάπολης. Στα ποιήματα της φυλακής προέταξε το αυτοβιογραφικό «Αφήγησις παράξενος». Με την ευκαιρία αυτή πρέπει να συνέδεσε τα διάφορα έργα μεταξύ τους και να έδωσε οριστική μορφή σε όλα τα έργα χωρίς να αλλάξει τίποτε ως προς τη μετρική μορφή τους: τα ανομοιοκατάληκτα έμειναν χωρίς ρίμα και τις πολύστιχες ρίμες δεν τις άλλαξε προς τη ζευγαρωτή ομοιοκαταληξία, τη μορφή που προτίμησε προς το τέλος της ζωής του.

Από το 1390 και έως την οριστική καταγραφή στις πρώτες δεκαετίες του 16ου αι., επί ενάμιση περίπου αιώνα, το corpus των ποιημάτων του συνέχισε τη μοίρα του. Δημοφιλέστερα και επομένως πιο επιδεκτικά αυτοσχεδιαστικών επεμβάσεων, εκσυγχρονισμών και προσαρμογών στην επικαιρότητα ήταν οι ρίμες που αναγνωρίστηκαν ως «προφορικές»: οι αντισυμβατικές «Συμβουλές στον Φραντζισκή», και ειδικά η τρίτη για τις πολιτικές, καθώς και η «Βουλή των πολιτικών».¹³

Το χειρόγραφο N θα μπορούσε να θεωρηθεί το απώτερο απόγραφο αυτής της τελευταίας βούλησης του ποιητή. Αν μάλιστα ο γραφέας του δεν είχε ξεχάσει να αντιγράψει το «Περί φίλων», θα είχαμε με το N το πλήρες σώμα του ποιητικού έργου του Σαχλίκη, αν και βέβαια γλωσσικά, και ίσως και πραγματολογικά, εκσυγχρονισμένου.

Το M, και μάλλον και το πρότυπό του, διασώζει μόνο τα τρία τελευταία έργα, που παρουσιάζουν τριμερή δομή, το «Περί φυλακής», τη «Βουλή των πολιτικών» και τις «Συμβουλές στον Φραντζισκή». Τα ίδια έργα με την ίδια σειρά και σύνθεση παραδίδει και το P μετά το «Περί φίλων», του οποίου κειμένου είναι ο μοναδικός μάρτυρας. Τα P και M διαφέρουν επομένως από δύο απόψεις σε σχέση με το N:

- λείπει και από τα δύο το αρχικό κείμενο της συλλογής του 1390, η «Αφήγησις παράξενος», και
- τα δύο έχουν ως τρίτο μέρος της Βουλής την «Γκιόστρα των πολιτικών», ενώ το N στη θέση του έχει το «Καταλόγιν της Πόθας». Οι διαφορές αυτές αποτελούν τα συνδεδεμένα στοιχεία ανάμεσα στα P και M, καθώς και τα χωριστικά ανάμεσα στα δύο αυτά χειρόγραφα και το N.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι, όταν ο Σαχλίκης στο τέλος της ζωής του συγκέντρωνε το έργο του σε μία ενιαία συλλογή, δεν τον ικανοποιούσε η μορφή που είχε πάρει μέχρι τότε το τρίτο μέρος της «Βουλής των πολιτικών», η «Γκιόστρα των πολιτικών» – κείμενο, όπως μας σώζεται στα δύο χειρόγραφα (P και M), με απότομη αρχή, χωρίς ξεκάθαρη δομή, αλλά με ορισμένες μόνο επιτυχημένες στροφές, καθώς και ιδέες για μερικές άλλες–, και αποφάσισε να χρησιμοποιήσει στη θέση του το νεανικό του «Καταλόγιν της Πόθας», ένα από τα πιο τολμηρά, όπως είπαμε, κείμενα της λογοτεχνίας μας. Αν μάλιστα η ανάλυση και το συμπέρασμα είναι σωστά, τα P και M αντιπροσωπεύουν έναν άλλο, μάλλον προγενέστερο του N (1390), κλάδο της παράδοσης.

¹³ Αυτή η εκδοχή μάς φαίνεται πιθανότερη από το να υποθέσουμε πως στις αρχές του 16ου αι. τρεις διαφορετικοί συλλέκτες συγκέντρωσαν ο ένας χωριστά από τον άλλον τα σκόρπια έργα του Σαχλίκη.

Πιστεύουμε ότι οι μελλοντικοί εκδότες του Σαχλίκη θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τους τα αποτελέσματα αυτής της ανάλυσης. Φοβούμαστε όμως ότι αυτά δεν θα αλλάξουν ή καλύτερα δεν μπορούν να αλλάξουν πολύ το οριστικό κείμενο της επιστημονικής/κριτικής έκδοσης που περιμένουμε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Arnold F. van Gemert (2005), «Η παράδοση και η έκδοση των έργων του Στέφανου Σαχλίκη», Elizabeth Jeffreys & Michael Jeffreys (επιμ.), *Αναδρομικά και Προδρομικά, Approaches to Texts in Early Modern Greek, Papers from the Conference "Neograeca Medii Aevi V"* (Exeter College, University of Oxford, September 2000), Οξφόρδη, 411-426.
- Arnold F. van Gemert – Γιάννης Κ. Μαυρομάτης (2017), «Η συνοπτική και κριτική έκδοση των ποιημάτων του Στέφανου Σαχλίκη. Παρατηρήσεις στον τρόπο εργασίας του ποιητή», Στέφανος Κακλαμάνης – Αλέξης Καλοκαιρινός (επιμ.), *Πρακτικά του 7ου Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi VII, Χαρτογραφώντας τη Δημώδη Λογοτεχνία (12ος-17ος αι.)*, Ηράκλειο, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών 217-228.
- Γιώργος Κεχαγιόγλου (1978), *Κριτική έκδοση της Ιστορίας Πτωχολέοντος, Θέματα υστεροβυζαντινής και μεταβυζαντινής λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη.
- Émile Legrand (1871), "Conseils à Franceschi, par Sakhlikis", *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France*, 5e année (1871), 201-242.
- Cristiano Luciani (1998), "Il poema *Περί του φυλακάτορά του* di Sachlikis e i suoi allogliotti italiani", *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 35 (1998), 77-94.
- Cristiano Luciani (2003), «Stefanos Sachlikis Περί των χωριατών και των αβουκάτων, "Sui villani e gli avvocati di Candia"», *Rivista di studi bizantini e neoellenici* 40 (2003), 85-169.
- Γιάννης Κ. Μαυρομάτης (2005), «Ο Στέφανος Σαχλίκης στα κατάλοιπα του Ν.Μ. Παναγιωτάκη και οι προοπτικές για μια κριτική έκδοση», Elizabeth Jeffreys & Michael Jeffreys (επιμ.), *Αναδρομικά και Προδρομικά, Approaches to Texts in Early Modern Greek, Papers from the Conference "Neograeca Medii Aevi V"* (Exeter College, University of Oxford, September 2000), Οξφόρδη, 447-457.
- Γιάννης Κ. Μαυρομάτης – † Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης (2015), *Στέφανος Σαχλίκης Τα ποιήματα*, Χρηστική έκδοση με βάση και τα τρία χειρόγραφα, Αθήνα, ΜΙΕΤ.
- Nikolaos Panajotakis (1987), *Neograeca Medii Aevi. Text und Ausgabe. Akten zum Symposium, Köln 1986*, Hans Eideneier (επιμ.), Sachlikisstudien, Κολωνία, Romiosini Verlag, 219-277.
- Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης (1987), «Μελετήματα περί Σαχλίκη», *Κρητικά Χρονικά*, τ. ΚΖ' (1987), 7-22 (εμπλουτισμένη μορφή της ανακοίνωσης που έγινε στο Συμπόσιο *Neograeca Medii Aevi: Text und Ausgabe* (Κολωνία, 7-9 Ιανουαρίου 1986).
- Stefan D. Papadimitriou (1896), "*Stefan Sakhlikis i ego stikhotvorenie Αφήγησις Παράξενος*", Οδησός.
- Stratis Papaioannou (2013), *Michael Psellos, Rhetoric and Authorship in Byzantium*, Καίμπριτζ.
- Mario Vitti (1960), "Il poema parenetico di Sachlikis nella tradizione inedita del cod. Napoletano", *Κρητικά Χρονικά* ΙΔ' (1960), 173-200.
- Gulielmus Wagner (1874), *Carmina graeca medii aevi*, Λιψία.
- Μανόλης Κ. Χατζηγιακουμής (1977), *Τα μεσαιωνικά δημώδη κείμενα, Συμβολή στη μελέτη και στην έκδοσή τους*, Α' Λίβιστρος – Καλλίμαχος – Βέλθανδρος, Αθήνα.